

TEREBINTH

Grafcultuur
Groningen

Kamerlingh
Onnes

Arnhems
kerkhofoproer

Graven op internet: natuurbegraafplaatsen

Nederland telt twee natuurbegraafplaatsen: Westerwolde en Bergerbos. De eerste ligt midden in de bossen bij het Veluwe Assel, op een landgoed met dezelfde naam. Het is de oudste natuurbegraafplaats van ons land. De tweede ligt in het Munningsbosch ten zuiden van St.-Odiliënberg. De beheerders van Westerwolde zijn wars van publiciteit. 'Een website behoort niet tot onze prioriteiten. Men weet onze begraafplaats wel te vinden als dat nodig is. Ooit zal er wel een komen, maar voorlopig nog niet', zegt Hayo Westerwoudt. 'De kans is groot dat wanneer de begraafplaats op internet staat deze een toeristische attractie wordt. En dat willen we niet.' Huub Kluijtmans, de eigenaar van Bergerbos, zoekt bewust de publiciteit. De website is zeer volledig en biedt informatie over de geschiedenis, de reglementen en de prijslijst. Zeer persoonlijke foto's van een begrafenis en een videofilmje – uniek voor een begraafplaats – 'verlevendigen' de site.

In Groot-Brittannië zijn natuurbegraafplaatsen bijzonder populair. De eerste begraafplaats werd in 1993 in Carlisle geopend. Dertien jaar later zijn er meer dan tweehonderd *woodland burial grounds*. Op deze groene begraafplaatsen mag geen herdenkingssteen op het graf worden geplaatst, in plaats daarvan wordt een boom geplant. Niet voor niets heeft de Association of Natural Burial Grounds (ANBG), de overkoepelende organisatie, een boom in het logo. Sommige begraafplaatsen staan echter wel een herdenkingsplaatje nabij de boom of op een muur toe. De site van de ANBG is dodelijk saai en is geen echte stimulans voor natuurlijk begraven. Hinton Park in Walkford (Christchurch) in het graafschap Dorset aan de Engelse zuidkust is een van de oudste natuurbegraafplaatsen in Groot-Brittannië. De site is zakelijk opgezet. De begraafplaats, drie hectare groot, oogt als een open vlakte waarin tal van jonge bomen zijn geplant. Het geheel wordt omgeven door een haag van hoge bomen. Met Google Maps (tik de postcode BH23 7EJ UK in) is de begraafplaats duidelijk in het landschap terug te vinden. Ook in de Verenigde Staten heeft *green burial* navolging gevonden. In zes staten zijn er natuurbegraafplaatsen, waaronder Ramsey Creek Green Cemetery in South Carolina.

Bartho Hendriksen b.w.hendriksen@planet.nl

Links Bergerbos, www.natuurbegraafplaats.nl Green burial, www.forestofmemories.org
 Hinton Park, www.woodlandburial.com Google Maps, maps.google.com
 Association of Natural Burial Grounds (ANBG), www.anbg.co.uk
 Ramsey Creek Green Cemetery, www.memorialecosystems.com

(advertenties)

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

Uniek is dat u **via deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt. Kijk op onze 4 internetsites (de www-adressen staan hierboven).

Adverteren:

In de adressengids vanaf 65,- euro p.j. Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Inhoud

Grafmonument W.A. Scholten op Zuiderbegraafplaats Groningen.

GRAF CULTUUR IN GRONINGERLAND	52
Er gaat niets boven Groningen. Deze leus geldt volgens Reint Wobbes ook voor de funeraire cultuur van stad en Ommelanden. Na de laatste algemene vergadering hield hij daarover een inspirerende lezing. De redactie vroeg hem zijn verhaal op schrift te stellen.	
VERENIGINGSNIEUWS	54
TWEDE GOUDEN EEUW EN KAMERLINGH ONNES	56
Stichting Altvoorde wil graven van beroemdheden behouden. Wie kent nog de gebroeders Kamerlingh Onnes? Bouke Jagt vult de historische canon aan met een bètawetenschapper en een kunstenaar.	
THEATEROPVOERING OVER EEN KERKHOFOPROER	57
Gaan toneel en dodelijke ernst samen? In Arnhem wel. Wim Cappers doet verslag van een theatervoorstelling over het kerkhofoproer uit 1783.	
PUBLICATIES	60
EXCURSIES	62
AGENDA	64

Mens & Plek 3

Honger naar humor 1

Te gast bij L. Jol Sr. van Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage. We kennen elkaar uit 1993 en Leen blijkt weinig veranderd. Zijn imposante figuur, de pretogen zodra een grap hem te binnen schiet en het vermogen te reflecteren op het Zwarte Werk doen vergeten dat hij 73 is. Via zijn vrouw Lucia heb ik digitaal enkele vragen voor ons gesprek opgestuurd. Dat blijkt nauwelijks nodig.

V: Ruim vijftig jaar in het vak?

A: Twee dagen voor mijn vader op zijn vijftigste acuut aan zijn hart overleed, moest ik bij hem komen. Of ik maar in het zwarte pak wilde gaan. Ik was achttien, werkte in de assurantiën en hier had ik allemaal niet op gerekend. Zijn veel te vroege dood heeft mijn leven ingrijpend van richting doen veranderen. Aanvankelijk waren onze klanten doorsnee mensen. Later is dat veel chiquer geworden, schrijvers, dichters, dominees, staatslieden. Die omslag heeft Wim Cappers mooi in Stilleven in steen, de geschiedenis van Oud Eik en Duin beschreven.

V: Vanwaar die groeiende nieuwe belangstelling?

A: Ik wilde het anders doen dan mijn vader. Blijkbaar ook anders dan de meeste beheerders van begraafplaatsen in de jaren na de oorlog hun vak uitoefenden. Ik begon nabestaanden informatie te geven want bij mij moesten ze kunnen kiezen. Ik vroeg of de mensen nog speciale wensen hadden zoals aan het graf iets zeggen. Vijftig jaar geleden was het taboe rond de dood nog heftig en aan rouwverwerking werd nauwelijks gedaan. Dus ik raadde de nabestaanden na afloop van de rouwavond aan niet direct naar bed te gaan maar bewust een borreltje te drinken, bij te praten. Mijn benadering trok een ander en nieuw publiek aan. Er ontstond een mond-op-mondreclame. Bij mij op Eik en Duinen was altijd veel mogelijk.

Naam	L. Jol Sr.
Leeftijd	73 jaar
Functie	gepensioneerd algemeen directeur van 't Statenhuis bv, voormalig eigenaar-directeur van begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage

V: Je kunt het zo gek niet verzinnen, anno 2006 is alles mogelijk. Wat vind je daarvan?

A: Gedurende mijn zwarte werk heb ik veel meegemaakt. De homoscene en de rouwceremonies van migranten hebben een omslag in de begrafenis cultuur teweeggebracht. De buitenlanders doen het zo ongeunsteld, gewoon eerlijk en niet zo intellectueel. Homo's en aids hebben taboes doorbroken en ik heb er heerlijke voorbeelden van gezien. Ik heb nog meegemaakt hoe van een homostel de overledene als vrouw moest worden aangekleed. Ik was daar tegen want insiders zouden denken dat het een verwisseling van lijken, een vergissing was. Of een onsmakelijke grap. Als oplossing heb ik toen voorgesteld het rouwbezoek te splitsen. Eerst voor buitenstaanders kist dicht en foto van de overleden echtgenote erop. Daarna voor intimi afscheid met open kist. Is goed gegaan. We hadden wel meer rare verzoeken. Alles was mogelijk behalve vuurwerk in de kist op oud jaar.

Jannes H. Mulder

Grafcultuur in Groningerland

Groningen heeft een bijzondere grafcultuur. In de kerken en op de kerkhoven en begraafplaatsen zijn vaak grote aantallen oude grafzerken bewaard, waarbij de hoeveelheid grafverzen en symboliek in een aantal delen van de provincie opmerkelijk is. Het behoud hangt mogelijk samen met de liberale, progressieve instelling bij de bovenlaag van de bevolking in de tweede helft van de 19de eeuw, die maakte dat tot in de kleinste dorpen begraafplaatsen werden aangelegd. Hierdoor was het ruimen van graven niet of nauwelijks meer nodig.

Een bijzonderheid in Groningerland zijn de oude kerkhoven die verdwenen dorpen in herinnering houden. Vaak rest er niets meer dan het kerkhof en een enkele boerderij. Voorbeelden zijn Maarhuizen, Klein Maarslag, Vliedorp, Wierhuizen, Ranum, Bellingeweer, Wierum, Lege-meeden en Menkeweer en Onderwierum. Afnemende bevolking was vaak de oorzaak van leegloop en afbraak.

Reeds vroeg belangstelling

In 1910 verscheen er een inventarisatie van grafschriften van jonkheer mr. J.A. Feith en anderen, waarbij zij tevens opriepen zuinig te zijn op deze cultuurruiting. In 1977 kwam *Groninger Gedenkwaardigheden* uit geschreven door de A. Pathuis, met teksten, wapens en huismerken uit de periode 1298-1814; het leeuwendeel van de inhoud bestaat uit beschrijvingen van graven.

De laatste jaren inventariseren historische verenigingen overal in de provincie graven uit de 19de en 20ste eeuw en sommige organisaties restaureren zelfs de graftekens, zoals de Stichting Oude Groninger Kerken en Landschapsbeheer Groningen dat ook reeds jaren doet in het kader van een aantal restauratieprojecten.

Grafcultuur in kerken

De vele middeleeuwse kerken herbergen niet alleen grafstenen, maar ook rouwborden, epitafen, sarcofagen en een paar opmerkelijke praalgraven voor borgbewoners. In Middelstum herinnert een zandstenen bas-reliëf, aan een geliefde priester die stierf in 1492. Elders zijn epitafen voor borgbewoners aanwezig. Nog in 1846 liet de geëmigreerde landbouwer Klaas Jans Beukema een epitaaf plaatsen in de buitenmuur van de kerk te Zuurdijk ter herinnering aan zijn overleden vrouw.

In drie godshuizen zijn praalgraven opgericht, zoals in Uithuizermeeden waar reeds in het midden van de 16de eeuw een herinnering aan jonker Rudolf Huinga werd gesticht. In de 17de eeuw lieten de families Van Ewsom en Clant de befaamde beeldhouwer Rombout Verhulst naar respectievelijk Midwolde en Stedum komen om er fraaie praalgraven te vervaardigen. Van de vele rouwborden die er ooit moeten zijn geweest, zijn er ruim zestig overgebleven.

Grafverzen en symboliek

Reeds in de 17de eeuw ontstond de gewoonte verzen op de grafstenen aan te brengen: zo verzucht jonker Sebo Huninga op zijn zerk in Beerta: 'Ick heb op deser aerd gestreeden, in ongemack en moeilikheeden, ick hen geyvert voor 't gemeen, nu rust ick onder desen steen'.

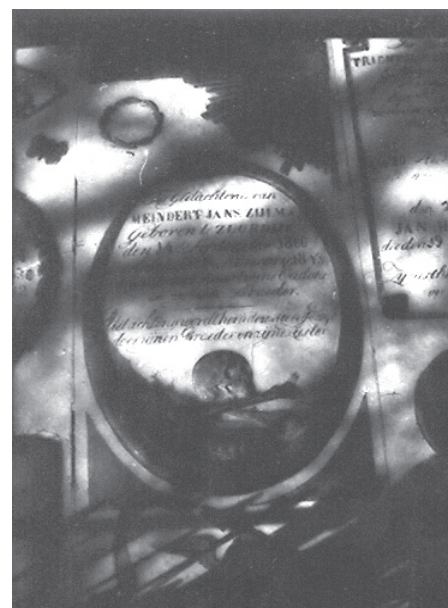
Ook in de volgende twee eeuwen hebben veel doden een boodschap voor de passant, vaak in de trant van 'memento mori' of 'heden ik morgen gij'. In Leegkerk ligt een steen met de waarschuwing: 'Die nu op mi komen treden, sien hier beneden en gedencken aen my ick hebbe geweest als gy'. Vaak vertellen de verzen iets over de levensloop van de dode, het uitgeoefende beroep, ofwel de religieuze opvattingen van de overledene of van de nabestaanden.

Als de Romantiek aanbreekt en er in de literatuur een stroom aan graf- en doodspoëzie losbreekt, worden veel graftekens nog uitbundiger voorzien van teksten. Vooral de mededeelzaamheid is opvallend. Zo gaf de predikant van Rottum zijn jonge, kennelijk mooie vrouw, het volgende grafschrift mee: 'Eene vrouw, in haar leven door haaren man, seer hoog geagt als eene uit 1000, als een goede saak, als eene kroon wegens haar ed. sagtmoedi-

gen, sorgdraagenden, toegeeflijken, opbeurenden, in catechisatiën hulp toebrenghenden geest, huisvestende in een welgemaakt, fraai, hertbetovrend lichaam'.

De levensloop of ziekteprocessen werden soms in tientallen regels beschreven, soms volstond men met vier regels zoals in 1795 bij de veekoopman Jan Pieters Bos in Westernieland: 'Hij kocht veel beesten bij de boeren / Om die naar Holland te vervoeren / Doch nu is hij van alles af / en ligt hier op zijn rug in 't graf'.

In de 19de eeuw, toen boeren en burgers lid werden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een leesgezelschap of de Rederijkers, bleef men grafverzen aanbrengen, maar kwam er symboliek bij. Treurbomen, eikenloof, lauwertakken en -kransen, geknakte rozen en lelies, vlinders, zeisen van de god Saturnus, obelissen, staartbijtende slangen, en gevleugelde zandlopers werden kunstig uitgehouwen door steenhouwers, die ook vaak huisschilder waren.

Symboliek op kerkhof Zuurdijk.

Begraafplaatsen

In de stad Groningen heerste in 1826 een malaria-epidemie die 2.844 doden eiste. Uit ruimtegebrek besloot men begraafplaatsen buiten de vesting aan te leggen. Later werden veel dodenakkers met zorg aangelegd, het werden parkachtige terreinen, dikwijls door bekende tuinarchitecten ontworpen. Er werd graag en veel gewandeld, in Groningen daartoe opgewekt door de uitgave van een handzaam boekje getiteld: *Wegwijzer op de nieuwe begraafplaatsen te Groningen, bevattende eene aanwijzing van de plaatsen waar het stof van ieder begravenen is ter rust gelegd, met opgave van deszelfs ouderdom en van de dag der begravenis, voorts meer uitvoerige berigten over eenige beroemde of verdienstelijke mannen, en de opschriften op de grafzerken en monumenten.*

De dood in de kunst

De literatuur en andere kunsten riepen eveneens op om kerkhoven en begraafplaatsen te bezoeken. Rhijnvis Feith dichtte in zijn in 1792 verschenen dichtwerk *Het Graf*: 'O eenzaam Kerkhof, daar mijn dierbre Vaadren wonen, Gij kunt mij in 't verschiet de blijde ruste toonen; Ik dool langs uwen grond in dezen stillen nacht, En staar de wijkplaats aan, die mijn gebeente eens wacht'. Een groot bronzen beeld aan het Hereplein te Groningen, laat zien dat het thema dood tot in de 20ste eeuw nog steeds populair was. naar een schilderij van Jozef Israëls uit 1856, getiteld 'Langs Moeders Graf'. Dit beeld inspireerde Nicolaas Beets tot het schrijven van het gedicht met dezelfde titel, het droeve verhaal van een visser, die bij thuiskomst van zee met zijn kinderen het graf bezoekt van moeder en vrouw, overleden tijdens zijn afwezigheid. In 1922 maakte Abraham Hesselink naar het schilderij een beeld voor Israëls geboortestad.

Door de plaatselijke bevolking gerestaureerde begraafplaats Zoutkamp.

Er was nog wel eens verschil van mening over de vraag hoe een begraafplaats en een graf er behoorde uit te zien. Nicolaas Beets schreef in de *Camera Obscura* uit 1839: 'Ik kan evenwel niet zeggen dat de hoogromaneske begraafplaatsen onzer dagen mij altijd evenzeer aanstaan. Vele zijn veel te zwierig, veel te bloeiend, veel te gekunsteld, veel te rijk, te overladen met dichterlijke zinnebeelden. De dood is arm, en heeft zijn eigen poëzie'. Veel rijke boerenfamilies op de klei, industriëlen in de veenkolonies en patriciërs in de stad hadden de *Camera Obscura* kennelijk niet gelezen, zij plaatsten fraaie zerken, rijk voorzien van symboliek, op de graven van hun overledenen. De grootindustriële W.A. Scholten kon helemaal geen maat houden. Hij kocht in 1882 27 graven op de Zuiderbegraafplaats te Groningen en liet een enorme grafkelder met grafteken naar eigen ontwerp maken. Pieter Jelles Troelstra, de latere socialistische voorman, destijds rechtenstudent in de stad, schreef een nijdig spotdicht van 34 regels over deze manifestatie van geld en macht. L.A. Springer, de tuinarchitect, die onder andere het Stadspark in Groningen ontwierp, was rond 1900 van mening dat de plaats waar men het lichaam teruggeeft aan de aarde, een poëtische plek moest zijn en het graf van de arme evengoed als dat van de rijke, een harmonisch geheel diende

te vormen met de natuur, zodat zij dáár althans gelijk zijn.

Zandsteen, hardsteen, hout en gietijzer

Vanaf de middeleeuwen waren graftekens vervaardigd van zandsteen, hardsteen of hout. In de 19de eeuw, het tijdperk van de opkomende industrialisatie, ging men graftekens van gietijzer vervaardigen.

Ze werden betrokken bij Nering Bögel in Deventer, maar ook bij de ijzergieterij van de Munck Keizer gevestigd te Martenshoek, die voor de scheepvaart en de industrie gietijzeren machineonderdelen goot, maar ook stoepen, lantaarnpalen, deurroosters en graftekens.

In kerken en op kerkhoven en begraafplaatsen kan men kennis nemen van de geschiedenis van een gewest, welke families in dorp en stad woonden, welke beroepen ze uitoefenden. Uit de grafdichten blijkt hoe ze over leven en dood dachten en welke religieuze richting ze aanhingen. Men treft er bovendien stijl en architectuur uit allerlei tijden aan. Kerkhoven en begraafplaatsen zijn bovendien landschappelijk van belang, vanwege de flora en de fauna zijn het aantrekkelijke plekken om te vertoeven, het zijn rustplaatsen, ook voor de levenden.¹

Reint Wobbles

¹ De Stichting Oude Groninger Kerken organiseert excursies, waarbij de deelnemers per koets historische kerkhoven bezoeken. Informatie per telefoon: 050-3123569 of via de website: www.groningerkerken.nl

Van de bestuurstafel

Het bestuur inclusief de bureamedewerker en de algemeen adviseur heeft op 12 september 2006 vergaderd. De volgende bestuursvergaderingen zijn voor 24 oktober en 28 november 2006 gepland. Op 28 november heeft het bestuur de tweede ontmoetingsbijeenkomst met de vertegenwoordigers van de diverse gremia (redactie van het tijdschrift, excursiecommissie, begeleidingscommissie regiocoördinatoren en de buitenlandcoördinator). Op 12 december vindt het half jaarlijkse overleg met de redactie van het tijdschrift *Terebinth* plaats.

Onderwerpen welke de revue passeerden, zijn:

1. De actualisering van de website
2. Advisering door regionale coördinatoren (reco's) aan beheerders van begraafplaatsen
3. Afwikkeling diverse financiële zaken door het overlijden van de penningmeester
4. De stand van zaken met de begeleidingscommissie regiocoördinatoren (BECO-RECO)
5. Public Relations (PR)
6. Nieuwe bestuursleden onder wie een nieuwe penningmeester

Ad 1. Ook deze vergadering heeft het bestuur stil gestaan bij de mogelijkheden tot verbetering van de website. De rubriek Kort Funerair Nieuws werd verzorgd door wijlen Thijs IJzerman. We zoeken voor hem een vervanger. Voor de rubriek 'wij zoeken wie weet' zijn nieuwe vragen nodig. Wij doen hierbij een beroep op leden. Het bestuurslid Yt Stoker is hiervoor de aangewezen contactpersoon. Zie voor haar telefoon- en emailgegevens de achterzijde van het tijdschrift.

Ad 2. Leon Bok heeft als algemeen adviseur voor het bestuur een notitie gemaakt over de verschillende adviezen die we kunnen geven, zoals een waardestelling, beheers- en onderhoudsadviezen en juridische adviezen. Het bestuur heeft met waardering kennis genomen van de inhoud van deze adviezen en vindt dit een onderwerp dat moet besproken worden met de reco's.

Ad 3. Door het overlijden van de penningmeester moesten diverse formele zaken geregeld worden. Daarmee hebben zich met name de bestuursleden Jan van Mierlo en José Hageman en de bureamedewerker beziggehouden. José Hageman doet voorlopig de betalingen. De niet betalende leden heeft het bestuur aangeschreven.

Ad 4. De BECO-RECO komt elke vergadering aan de orde. De opzet aangaande de kosten en opbrengsten van dit jaar voor het eerst georganiseerde 'buitendagen' van de reco's

is besproken en moet op een enkel punt gewijzigd worden. Tevens dienen van tevoren schriftelijke afspraken gemaakt te worden met de beheerders van de begraafplaatsen om aansprakelijkheidstelling te voorkomen. Op de eerstvolgende recodag, 4 november 2006, zullen de 'buitendagen' worden geëvalueerd.

Ad 5. PR: De vereniging heeft 22 spandoeken laten maken om te kunnen gebruiken bij activiteiten van de Terebinth en het logo gedeponed. Jan van Mierlo heeft deze kar getrokken. Zie verder voor het logo een apart stukje in dit tijdschrift van Leon Bok.

Ad 6. Het bestuur is formeel ingekrompen tot drie leden. Door het overlijden van Thijs IJzerman is de functie van penningmeester vacant. Het bestuurslid Jan van Mierlo heeft een andere werkring aanvaard in Tsjechië en is aan het eind van dit jaar als bestuurslid teruggetreden. De zoektocht naar een nieuwe penningmeester - de leden hebben eind juli hierover een schrijven gehad - heeft inmiddels resultaat gehad. Er heeft zich een lid gemeld die deze taak op zich wil nemen. Na een kenningsmakingsgesprek met voorzitter en secretaris gaat hij meelopen met het bestuur. Dit lid is hoofd begraafplaatsen in Utrecht geweest. Gelukkig heeft ook een ander lid zijn diensten aangeboden om ons indien nodig te helpen met de boekingen en het opstellen van de jaarstukken. Aangezien het bestuur sinds de laatste algemene vergadering uit zeven personen mag bestaan, doen we in dit nummer een oproep voor nieuwe bestuursleden. In 2007 komt op de algemene vergadering de herbenoeming voor vier jaar aan de orde van de voorzitter en de secretaris, die in functie worden gekozen.

Tot slot de vertegenwoordigingen. Drie bestuursleden namen deel aan de excursie op 23 september in Den Dolder, Bilthoven en Zeist, (potentiële) bestuursleden en de algemeen adviseur waren aanwezig op een restauratiedag in Roosendaal dan wel Lochem. De voorzitter heeft bij

Geef cultuur de kans

Ons land kent vele toneelgezelschappen. Miljoenen landgenoten maken muziek. Daarnaast zijn er talloze monumenten die bezocht, bewoond en bewonderd kunnen worden. Zo'n kleurrijke cultuur moet gekoesterd worden. En dat lukt niet alleen met overheidsgeld. Gelukkig springt het Prins Bernhard Cultuurfonds vaak bij. Per jaar steunen wij bijna 4.000 culturele projecten, groot en klein. Onze donateurs zorgen dat cultuur toekomst heeft. Word ook donateur, voor 25 euro per jaar geeft u cultuur de kans.

www.cultuurfonds.nl

Prins Bernhard Cultuurfonds

zijn bezoek aan de uitvaartbeurs op 14 oktober in de St. Bavokerk te Haarlem diverse contacten gelegd. Daarnaast vertegenwoordigden diverse bestuursleden dan wel reco's de vereniging op De Nieuwe Ooster te Amsterdam bij de opening van nieuwe asbestemmingsmogelijkheden, bij de start van de Open Monumentendagen, bij de opening van de website van de begraafplaats van de hervormde gemeente te Veendam, bij de ontsteking van het eeuwig licht als afronding van de restauratie van de kerkhofmuur van de St. Willibrorduskerk te Deurne en bij de opening van een tentoonstelling de 'Schatten van Brabant', die in oktober in 's-Hertogenbosch was te zien.

José Hageman

Vacatures bestuursleden

Wegens overlijden en vertrek naar het buitenland telt het bestuur vrij plotseling nog maar drie leden. Het bestuur wil zich daarom versterken, zodat het uit minstens vijf, maar liefst zeven leden bestaat. Mocht u in een bestuursfunctie geïnteresseerd zijn, dan kunt u bellen met voorzitter Frank Keene of secretaris José Hageman. Mailen kan natuurlijk ook. Zie voor deze gegevens het colofon op de achterkant van dit tijdschrift.

Van een bestuurslid van Vereniging De Terebinth wordt het volgende verwacht:

1. Enige bestuurservaring is wel noodzakelijk vanwege de grote diversiteit aan leden en de spreiding ervan over heel Nederland.
2. Kennis van de funeraire cultuur, dan wel bereidheid om deze te verwerven.
3. Voor een goede communicatie redelijk om kunnen gaan met internet en e-mail en beschikken over een daarvoor geschikte computer en een emailadres.
4. Bereidheid om naar schatting gemiddeld zo'n 4 uur per week beschikbaar te willen stellen voor de vereniging. Dit tijdsbeslag kan zeer wisselend zijn. Daarbij gaat het jaarlijks om een achttal bestuursvergaderingen ('s avonds), twee vergaderingen met de redactie (tweede helft van de middag) en een algemene ledenvergadering op een zaterdag. Deze vergaderingen vinden centraal in het land plaats. Daarnaast wordt deelname aan excursies (drie maal per jaar, verspreid over het land) en aanwezigheid bij lezingen (één maal per jaar) gewenst geacht.

Binnen het bestuur zijn het voorzitterschap, secretariaat en penningmeesterschap vaste taken. De algemene vergadering benoemt deze personen in functie. De voorzitter en secretaris kunnen in 2007 nog voor een periode van vier jaar worden herbenoemd. Daarnaast wordt van de overige bestuursleden verwacht dat zij een taak op zich nemen. Dat kan bijvoorbeeld zijn op het gebied van de public relations of beleidsontwikkeling -en uitvoering in de excursiecommissie, bij de regionale coördinatie, of als contactpersoon voor de beheerders van de website. De onkostenvergoeding bedraagt € 50,- per jaar voor gebruik van telefoon en computer. Daarnaast worden reiskosten naar vergaderingen en bijzondere kosten vergoed.

De Terebinth gedeponeerde merknaam

Al jarenlang speelt binnen onze vereniging de discussie over wat nou precies 'onder auspiciën van' is. Het bestuur heeft daarbij altijd het standpunt gehanteerd dat de naam en het logo van de Terebinth alleen met toestemming van het verenigingsbestuur gehanteerd mag worden door derden.

In de loop der jaren zijn er allerlei boekjes, brochures en presentaties verschenen waarbij het logo en de naam van de Terebinth werden gebruikt. Vaak was dit met toestemming van de vereniging en paste de activiteit binnen de doelstellingen van de Terebinth.

Om meer gehalte te geven aan het begrip 'onder auspiciën van' heeft het bestuurslid Jan van Mierlo voorgesteld naam en logo te deponeren als beschermde merknaam. Hiermee kan veel duidelijker opgetreden worden wanneer de naam en het logo verschijnen op uitingen waarbij de goedkeuring van de vereniging achterwege is gebleven.

DE TEREBINTH

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

Na goedkeuring door het bestuur heeft Jan van Mierlo de procedure tot deponering in gang gezet en met ingang van september is De Terebinth ingeschreven als merknaam in het Benelux-Bureau voor de Intellectuele Eigendom. Het geeft de vereniging het exclusieve recht op het gebruik van het merk voor bepaalde producten voor een bepaalde tijd. Kortom, de naam en het logo van de vereniging zijn nu een beschermd merk. Dat betekent dat alleen vereniging De Terebinth publicaties met de naam en het logo mag publiceren. Derden mogen dat alleen met uitdrukkelijke toestemming van de vereniging. Op de website van het merkenbureau kan iedereen zien hoe de registratie er uitziet: <http://register.boip.int/bmbonline/search/byword-mark/perform.do>

In de praktijk zal er niet veel veranderen, maar iedereen moet bedenken dat men bijvoorbeeld niet zomaar briefpapier van de vereniging kan gebruiken, met name wanneer daarmee de doelstellingen van de vereniging niet gediend zijn. De ervaring van de afgelopen jaren heeft gelukkig geleerd dat dit nog nimmer is voorgekomen.

Leon Bok

Rectificatie

In het juninummer van de Terebinth is boven en onder het stukje, waarin het nieuwe bestuurslid Yt Stoker zich voorstelt, ten onrechte de naam Yt Brouwer afgedrukt. Excuses daarvoor.

Tweede gouden eeuw en Kamerlingh Onnes

Het kleine kerkhof achter de dorpskerk van Voor- schoten is een stenen archief van de periode rond 1900. Er liggen grafmonumenten van mannen, die in die bloeitijd, wel de Tweede Gouden Eeuw genoemd, een belangrijke rol hebben gespeeld. Het monument van M.W.F. Treub (1858-1931), econoom en minister, verkeert in goede staat. De naast elkaar liggende grafmonumenten van de gebroeders Kamerlingh Onnes waren onleesbaar. De zerk van de Nobelprijswinnaar Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926) dreigde in te storten.

Bloemen op het graf van de gebroeders Kamerlingh Onnes.

Op 17 juni onthulden Nobelprijswinnaar dr. G. 't Hooft en mevrouw A.G. Kamerlingh Onnes-Van Dedem de door de Stichting Altvoor- de herstelde grafmonumenten in het bijzijn van de Commissaris der Koningin J. Franssen, wethouders, hoogleraren en de voorzitter van de Terebinth, Frank Keene. Met lichtbeelden werd een overzicht van het leven van de natuurkundige Heike en de schilder en architect Menso Kamerlingh Onnes (1860-1925) geschetst.

Bloei

De belangstelling, met name van de Leidse universiteit, was verklaarbaar. Heike Kamerlingh Onnes was als wetenschapper internationaal befaamd. Hij was bevriend met Albert Einstein, Eva Curie en andere grote natuurkundigen. Vele straten en instellingen zijn naar hem genoemd. Zijn broer Menso Kamerlingh Onnes telde de schilders Jan Toorop, Piet Mondriaan en anderen onder zijn vrienden. Bij die feestelijkheid kwamen de Treubs, zonen van Voor- schotens burgemeester J.P. Treub, slechts zijdelings ter sprake. Tijdens de culturele opgang van Nederland waren de gebroeders Kamerlingh Onnes en M.W.F. Treub prominente persoonlijkheden. De broers van minister Treub waren Hector (1856-1920), een eminente verloskundige, en Melchior (1851-1910), een baan- brekende botanicus.

Het is bijna vergeten dat dit konink- rijk - de vierde staat na de Verenigde Provinciën, de Bataafse Republiek en *le royaume Hollande* - begon als een ontwikkelingsland met grote proble- men. Pas rond 1880 steeg de staat op naar een niveau, waarop Nederland zich kan meten met andere Europese landen. Dr. G. 't Hooft refereerde in zijn rede aan de toen gloednieuwe schooltypen: de HBS, de MULO, de kweekschool, die door hun hoge niveau de opkomst van zovele weten- schappers voorbereid hebben.

Tastbare identiteit

Grafmonumenten van cultuurdragers houden de identiteit van een natie of volk in stand. In moderne staten zijn daarvoor behalve graven ook gebouwen onmisbaar. Als een oude vergaderzaal afbrandt, kan een wet- houder de bouw van een betere ver- gadercentrum aankondigen. Maar als de Ridderzaal zou afbranden? Dan is zo'n reactie onmogelijk. Dan voelt een meerderheid onder de burgers een onherstelbaar verlies. Hetzelfde geldt voor de grafmonumenten van mensen als de filosoof Benedictus de Spinoza, de componist Alphons Diepenbrock of de schrijver Louis Couperus. Maar in een land, waarin ironisch wordt gesproken over histo- risch besef, bestaat een groot risico dat dergelijke architectuur of zulke grafmonumenten toch vervallen en worden opgeruimd.

In het buitenland is dat veelal beter geregeld. De grafmonumenten van de Franse filosoof Blaise Pascal, de Duit- se componist Richard Wagner, of de Belgische schrijver Gerard Walschap zullen nooit afgebroken worden. Daarvoor zorgt de overheid. Bij an- dere naties kunnen zelfs voorwerpen - rijksjuwelen - zo'n identiteit behou- dende waarde hebben: *the Stone of Scone*, de Japanse spiegel van Isa of de Atjehse heilige kanonnen, die nu als krijgsbuit in Arnhem liggen om de onderwerping te symboliseren. Bij ons betoont de overheid zich doorgaans onverschillig voor behoud van de culturele identiteit. Een paar burgers of een particuliere stichting spannen zich daarvoor in. Als dat toch lukt, is dat een verheugend teken en een winst voor de gemeenschap. Dat was te merken op de geani- meerde bijeenkomst in Voorschoten. Concrete zaken, die de tijd vertegen- woordigen waarin Nederland voor het eerst wetenschappelijk, artistiek en politiek meetelde, werden behou- den en vernieuwd in de vorm van de grafmonumenten van de gebroeders Kamerlingh Onnes.

Bouke Jagt

Theateropvoering over een kerkhofoproer

Nederland kent een bescheiden traditie in het doen herleven van actuele gebeurtenissen op toneel. Al in 1625 protesteerde Joost van den Vondel met *Palamedes* tegen de terechtstelling van Johan van Oldenbarneveldt. Recent schreef Ton Vorstenbosch het spraakmakende toneelstuk *Srebrenica!* Theatergroep CompActLab zocht ook naar waar gebeurd drama, maar koos na archiefonderzoek voor het Arnhemse kerkhofoproer uit 1783. De opvoeringen in september zijn opmerkelijk genoeg voor een funeraire bespiegeling.

De in het wit geklede vrouw vlak voor de dodendans.

Wat vormde de aanleiding voor het oproer? In 1781 had een koopman van het stadsbestuur het kerkhof benoorden de Eusebiuskerk mogen kopen om er een tuin van te maken. In plaats daarvan liet het bestuur buiten de Velperpoort een begraafplaats aanleggen. Omdat de rustplaats buiten de stad op een voormalige vuilnisstortplaats lag, maakte niemand daarvan echter gebruik. Toen in 1783 een epidemie uitbrak, moesten armen, die aan de ziekte waren gestorven, verplicht op de buitenbegraafplaats worden begraven. Als eerste werd de vrouw van een garnizoenssergeant daar ter aarde besteld. Terstond kwam het volk in opstand, omdat rijken, die aan de ziekte stierven, zich nog steeds in de stad mochten laten begraven. Onder leiding van vrouwen groef het volk het lijk van de sergeantsvrouw op, bracht het binnen de stad en herbegroef het in een kerk.

CompActLab speelde het stuk onlangs in en rond de gesloten Cobercofabriek. Zoals de naam suggereert, bracht de groep het tumult rond de herbegraving niet alleen tot leven met acteerwerk maar ook via composities voor musici en zangers en choreografieën voor dansers. De voorstelling begint buiten, als de klok acht uur slaat. Het publiek schuift over een zwarte loper achter een monnik aan, die onheilspellende teksten declameert. Het gezelschap

treedt de contouren van een kerk binnen, waar twee in het zwart geklevrouwen tussen graven dansen. Onder ritmische tromslagen voeren deze engelen des doods het publiek naar een met schijnwerpers verlichte binnenplaats, waar de fabrieksschoorsteen hoog oprijst. Terwijl gitaarmuziek ten gehore wordt gebracht, verheft een in het wit geklede vrouw zich uit haar graf op de buitenbegraafplaats en voert een dodendans uit. Uitvergroten en vermenigvuldigde schaduwen op de muren zorgen voor een sinister effect.

Daarna geleiden de engelen des doods het gezelschap naar een hal, waar een in het rood geklede vrouw de volkswode verwoordt. In daarboven gelegen ruimtes probeert een boodschapper van de magistraat het dreigende oproer met wetsteksten te bezweren. Tevergeefs: het publiek, dat ongemerkt de rol van het roerige volk krijgt toebedeeld, vertrapt het papier, waarmee de vloer is bezaaid. Door een raam is te zien, hoe de vrouw in het rood het lijk opgraaft. Twee mannen dragen de vrouw in het wit naar de ruimte, die het centrum van de macht verbeeldt: linten moeten de stoet tegenhouden. De rouwstoet inclusief het publiek trekt zich daarvan niets aan, maar gaat letterlijk door het lint. Onder de klanken van helse muziek tuigen de engelen des doods de boodschapper af en ontkleden hem. De vrouw in het wit neemt het gezelschap mee naar een ruimte, die een kerk met graven verbeeldt. Daar komt haar geest dansend tot rust. Ze verdwijnt uit beeld, terwijl een lamp langzaam dooft.

Is de voorstelling geslaagd? De historische gebeurtenis is bij het publiek te onbekend om het verhaal goed te kunnen volgen. Desondanks komt de strijd tussen goed en kwaad fraai tot uiting. De ontmaskering van de boodschapper is de meest dramatische scène en doet denken aan het moment in de film *Apocalypse Now*, waar kapitein Willard de ontspoorde kolonel Kurtz doodt. Juist dankzij de vergaande stiling bood Oproer 1783 voldoende ingrediënten om onder het genot van zwarte cola of witte dan wel rode wijn over dit funeraire theaterstuk na te praten.

Wim Cappers

Mogen graven van grote Nederlanders vervallen en verloren gaan? In het buitenland voorkomt de overheid dat meestal, bij ons is Altvoorde de enige nationale instantie, die zich met hulp van vele vrijwilligers al jaren succesvol inzet voor behoud en herstel.

ALTVOORDE

Als u het ook belangrijk vindt, dat de graven van degenen die onze culturele identiteit vormden, behouden blijven, steun ons dan. U kunt dat doen door een bedrag over te maken op giro 480540 ten name van Stichting Altvoorde, Voorschoten. Uw bijdragen worden aangewend om noodzakelijke restauraties of renovaties te verrichten.

Altvoorde, die de rechten heeft op de graven van o.a. Gerrit Achterberg en Heike Kamerlingh Onnes, zendt ieder half jaar bericht aan donateurs en nodigt hen jaarlijks uit voor een excursie. Meer informatie: HYPERLINK "<http://www.altvoorde.nl>" www.altvoorde.nl Plancius Plantsoen 4 2253 TR Voorschoten.

Regionieuws

Regio Achterhoek/IJsselzoom

Ruurlo

In een gesprek met de historische vereniging heeft de gemeente Berkelland ons medegedeeld dat zij in verband met ruimtegebrek het plan hebben een oud gedeelte van de gemeentelijke begraafplaats op te hogen en vervolgens nieuwe graven uit te gaan geven.

Neede

In 1989 trok mevrouw W. Hennink-Geerdink namens de historische vereniging al bij de gemeente aan de bel over de slechte staat van onderhoud van de oude begraafplaats Rozenkamp en wees zij de gemeente op het historische belang van de begraafplaats. De gemeente repareerde de hekwerken en liet de noodzakelijkste werkzaamheden uitvoeren. Op verzoek van de gemeente Neede hebben wij in 2000 een rapport uitgebracht over de oude begraafplaats Rozenkamp. De begraafplaats staat thans op de gemeentelijke monumentenlijst maar geldgebrek zorgde voor verdere verpaupering van de begraafplaats.

In het najaar van 2005 nam mevrouw Hennink-Geerdink wederom het initiatief om de verwaarlozing aan te pakken en stelde ons hiervan op de hoogte. Na voorbereidende gesprekken kwamen in juni 2006 de vrijwilligers, de gemeente en Teun en Else Oosterbroek bijeen om tot definitieve afspraken te komen. In september is de werkgroep van de historische vereniging Neede gestart met de werkzaamheden en wij ondersteunen hen met raad en daad.

Doetinchem

Op verzoek van de gemeente Doetinchem hebben wij diverse gesprekken met onder meer de historische vereniging bijgewoond over het plan van aanpak tot herstel van het Oude Stadskerkhof en het Ambtskerkhof. Er zal een werkgroep van vrijwilligers geformeerd worden die zich gaan inzetten voor beide begraafplaatsen. Aanvankelijk zou de werkgroep ondergebracht worden bij de historische vereniging maar besloten is hiervoor toch een stichting op te richten. De Stichting Behoud Ambtskerkhof en Stadskerkhof is inmiddels opgericht. Met name het Ambtskerkhof heeft al een metamorfose ondergaan. Wij ondersteunen de werkgroep en hebben met de leden van de werkgroep de begraafplaats afgeprikt op zoek naar stenen die onder het zand lagen. Een paar stenen zijn gevonden. Ook hier blijven wij hen met raad en daad ondersteunen.

Gemeente Montferland

Met twee medewerkers van de gemeente zijn wij een dag op stap geweest om de begraafplaatsen te bekijken die Montferland in beheer heeft. Het betreft de rooms-katholieke begraafplaats en de gemeentelijke begraafplaats in Didam en de oude en de nieuwe begraafplaats in 's Heerenberg. Wij hebben ter plekke onze visie kenbaar gemaakt en schriftelijk aan hen gerapporteerd. Zij zullen ons van de verdere ontwikkelingen op de hoogte houden.

Vorden

Op 25 augustus deed zich op de gemeentelijke begraafplaats een drama voor. Tijdens een begrafenis vielen ten gevolge van blikseminslag in een boom twee doden. Het regende niet en ineens was er een flits met als gevolg dat verschillende muzikanten die een laatste eer wilden bewijzen aan hun overleden erelid omvielen. Met alle gevolgen van dien. Twee personen waren direct overleden en drie andere slachtoffers werden gereanimeerd en naar het ziekenhuis overgebracht. Het gebeuren heeft grote indruk gemaakt op de inwoners van Vorden.

Sinderen

Regelmatig bezoeken wij begraafplaatsen in de Achterhoek. In Sinderen zagen wij aan de Kapelseweg een kapel staan. Het bleek een oude begraafplaats te zijn die niet meer in gebruik is en ongeveer 0,1 hectare groot is. De heren van Sinderen hebben tussen 1200 en 1500 een kapel gesticht, gewijd aan de heilige Antonius. In 1660 ging het bedehuisje bij onweer verloren. In 1662 is het herbouwd. Aan de achterzijde bevindt zich de adellijke begraafplaats met onder andere het graf van de negenjarige Bertha Antoinetta Louise Ruebel met de tekst:

'Hier ruht Bertha Ruebel / Lasset die Kindlein und wehret ihnen nicht zu mir zu kommen denn solcher is das Himmelreich / Geb.: den 6. August 1855 Gest.: den 14. October 1864'.

Vanaf het voormalige huis Sinderen betrad men de begraafplaats via het nog aanwezige hekje aan de achterzijde. De begraafplaats is in 2003 opgeknapt.

Toegang begraafplaats Sinderen.

Lettele

De Stichting Oerbosch heeft een wetenschappelijk onderzoek laten doen naar de gevolgen van het stichten van een bosbegraving op het landgoed Oostermaet van de Stichting IJssellandschap bij Lettele. De uitkomsten van het rapport zijn eind november aan de bewoners en andere belangengroepen gepresenteerd. Vanuit de omgeving bestaat weerstand tegen de komst van de begraving.

Deventer

Op de algemene begraving Steenbrugge, in beheer bij Yarden, wordt of is inmiddels een groot gedeelte van de algemene graven geruimd.

Diepenveen

De oude begraving inclusief het poortgebouw is op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

Olst

De gemeentelijke begraving op Den Nul wordt opgeknapt en tegelijkertijd wordt de beschikbare ruimte opnieuw ingericht. In dit gedeelte komt ruimte voor 348 graven. Voor de begraving is een groen- en inrichtingsplan gemaakt. In het nieuw in te richten gedeelte worden tevens een kinderkhofje, urnengraven en een strooiveld gecreëerd. De opzet van de opknapping is het geheel een wat meer positieve uitstraling te geven.

Wijhe

De gemeentelijke begraving aan de Kappeweg wordt uitgebreid met circa 4000 vierkante meter. De begraving is over een aantal jaren vol. In het nieuwe gedeelte is ruimte voor 566 grondgraven, 24 urnengraven en 32 kindergraven. Rondom het nieuwe gedeelte wordt een haag geplant.

Ledenservice Reeks Funeraire Cultuur

De Terebinth is in 2001 begonnen aan een reeks boekjes over de funeraire cultuur van Nederland. De hoofdreeks zal Amsterdam, alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie omvatten. Behalve het inleidende deel *Doodse dingen* zijn tot nu toe verschenen de delen:

Den Haag, Zwolle, Alblasserwaard & Vijfheerenlanden, Amsterdam, Arnhem, Utrecht, Regio Eindhoven, Utrechtse Heuvelrug, Leeuwarden, Middelburg en Flevoland & Lelystad. In 2002 is een deelreeks ontstaan die alle regio's van Zuid-Holland omvat. Verschenen zijn: *Drechtsteden, Midden-Holland, Regio Rotterdam, Hoekse Waard & Goeree-Overflakkee, Delft & Westland, Voorne-Putten, Bollenstreek, Regio Leiden, Regio Den Haag en Rijnstreek.* De winkelprijs is € 9,98 per deel, *Doodse dingen* kost € 11,98. Leden kunnen een of meer delen met korting bestellen voor respectievelijk € 7,96 en € 9,98 (inclusief verzendkosten). Wie zich inschrijft voor twaalf of meer delen krijgt *Doodse dingen* gratis.

U kunt bestellen door een briefje, fax of e-mail te sturen naar onderstaand adres, met opgave van het aantal exemplaren van de gewenste deel/de gewenste delen, alsmede van uw naam, adres, postcode, woonplaats en uw lidnummer.

Bestellingen kunt u verzenden naar: Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, faxen: 010-4212762 of mailen: terebinth@box.nl

Meer informatie over de reeks vindt u op de website: www.terebinth.nl

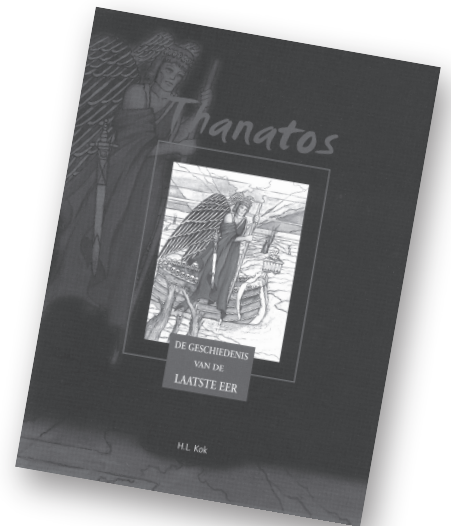

Kok's funerair testament

Kok's meest recente boek *Thanatos* van eind 2005 bewijst hoe fascinerend de geschiedenis van de laatste eer is. Een prachtig werk en fraai uitgegeven. Een bron van inspiratie voor zowel belangstellenden in de begrafenis cultuur als voor funerair wetenschappelijke onderzoekers.²

De eerste druk van 1970 gevolgd door een tweede vermeerderde druk in 1990 en zijn *Funerair Lexicon* van 2000 gingen zoals de 82 jarige auteur in zijn epiloog aangeeft, aan dit funerair testament vooraf. De systematisch opgezette inhoud beslaat de gehele funeraire cultuurgeschiedenis in Nederland, van hunebedden tot cryomeren ofwel vriesdrogen en van het aanzeggen bij de dieren tot het verschil tussen een begrafenis- en overlijdenspenning. De 657 afbeeldingen met informatieve teksten verspreid over 527 pagina's, de aandacht voor oude en nieuwe gewoonten, volksgebruiken en rituelen en zijn puntige manier van schrijven, zorgen voor leesplezier. De tot 2004 geactualiseerde literatuur- en bronnenlijsten en het uitgebreide register maken het geheel toegankelijk voor specialistische informatie. Kenmerkend voor de manier van werken van Kok is de aandacht voor de oorsprong van bepaalde gewoonten

en zijn belangstelling voor etymologie. Bijvoorbeeld bij de beschrijving van de geschiedenis van het ontstaan van een grafmuur komt hij etymologisch spelenderwijs op cryptenmuur, catacombenmuur, nissenwand en inschuif- of galerijgraven. Ook de geschiedenis van de rouwmaaltijd gaat niet zonder een uitstap naar verfrissingmaaltijd of refrigerium, dodenmaal of lustratie ceremonie en lijkmaal. Volkskunde en volksdevotie krijgen terecht de aandacht die zij verdienen want hoe zouden we anders nog weten wat een duivelskruis en kerkhofrooster is? Bovendien blijkt uit volkskundig veldwerk dat wat we al snel als nieuw en modern in de uitvaartwereld beschouwen, wortels in het verleden heeft. Behalve zogenoemde rariteiten komen ook gewone zaken als verstijving (141), de uitvaartbus (308) en uitvaartfoto's (400-401) aan de orde. Kok is genuanceerd in zijn opvattingen. Allerzielen is meer dan een christelijke ceremonie (394-395) en hij is bescheiden over de optimale wijze van rouwverwerking (402). In het hoofdstuk over uitvaartculturen in Nederland pleit hij voor een door moslims beheerde begraafplaats (459). Suggestie voor nader onderzoek betreffen de juridische bureaucratie rond kindergraven (348) en de hoge

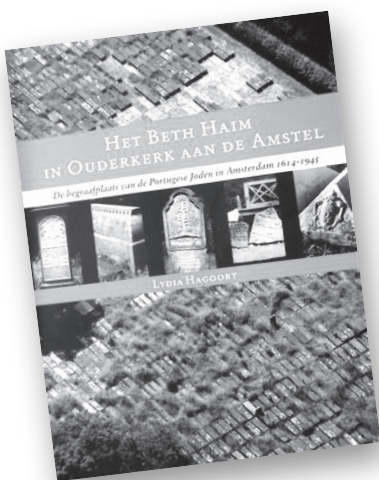

crematoriumdichtheid in ons land (373). Over het eventueel uitsterven van begrafenisrites (315) en andere tradities (340) maakt Kok zich zorgen doch niet nadrukkelijk. De auteur weet immers dat de laatste jaren oude gewoonten en rituelen terugkeren. Hij geeft zijn boek een gezegde mee: 'Verba Volent - Scripta Manent' of 'Woorden Vervliegen - Wie Schrijft die Blijft'. We zijn het met hem eens.

Jannes H. Mulder en Rita Hulsman

H.L. Kok, *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk-Dinther: Berne Boekmakerij, 2005, ISBN 9078039019, 527 blz., € 59,95)

Joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel

Wat dit standaardwerk over de joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel zo toegankelijk maakt, is de wijze waarop Lydia Hagoort het verhaal eromheen vertelt. In zeven hoofdstukken, die ieder ongeveer een halve eeuw bestrijken, komen de meest fantastische onderwerpen aan de orde. Variërend van zwarte slaven die er liggen tot de bijna uit de hand lopende problemen in 1732 en wederom in 1841 over wie voor het onderhoud van de Kerklaan waaraan het Beth Haim ligt verantwoordelijk is, de gemeente of de begraafplaatsbeheerder?

De onderwerpen die Hagoort in ruim vierhonderd pagina's de revue laat passeren, zijn globaal te rangschikken onder vijf thema's. In de eerste plaats de begraafplaats met de gebouwen en stenen, zoals velen van ons die van een bezoek aan Beth Haim kennen. De auteur staat binnen dit thema echter ook stil bij aankoop en inkrimping, bij de omheining en bij de waterhuishouding van de aan de Amstel gelegen begraafplaats.

Het tweede thema is het beheer van de begraafplaats door de eeuwen heen.

²Anja Krabben heeft het in *Uitvaart.nl* over *Thanatos* als een 'onwetenschappelijk werk van een enthousiaste hobbyist met een slordige pen'. Bovendien zouden volgens Krabben belangrijke onderwerpen als *Terebinth* en *post-mortem* fotografie ontbreken. Wij verwijzen slechts naar de pagina 321 respectievelijk 400. Dat het onderwerp internet niet apart aan de orde komt, stoort Krabben. Binnen wat er in dit werk allemaal wèl de revue passeert, is het niet noemen van internet voor ons een gemist detail.

Aangezien deze sefardische begraafplaats is aangelegd door Portugese joden, die naar Amsterdam waren gevlucht, heeft zij Portugeestalige archieven moeten ontsluiten. Aangezien deze sefardische begraafplaats is aangelegd door Portugese joden, die naar Amsterdam waren gevlucht, heeft zij Portugeestalige archieven moeten ontsluiten.

Het derde thema heeft betrekking op degenen die er liggen en hoe sommigen op deze sefardische begraafplaats terechtgekomen zijn. Ceremonies en andere rituelen en gewoonten komen gedetailleerd aan de orde. Daarbij gaat de aandacht bijvoorbeeld ook uit naar het vervoer van Amsterdam naar Ouderkerk van het lijk over water of over land. Het vijfde thema beschrijft de verhouding van Amsterdamse sefardische joden met asjkenazische joden, die van Duitse en Poolse afkomst zijn en de relaties van Portugese joden met bevolking, stadsbestuur en overheid. Er is veel archiefonderzoek verricht. Wat heeft het opgeleverd? Voor ons is nieuw de gedetailleerde beschrijving van de manier waarop enkele joodse slaven er werden begraven en hoe bij uw volgende bezoek aan Beth Haim de steen van een slaaf van 1629 is terug te vinden! De analyse van de rol van vrouwen in de geschiedenis van de begraafplaats is buitengewoon boeiend. Zo bestaat er een voorschrift dat de handen en vingers van de dode

in de kist gestrekt dienen te zijn. Maar hoe valt dit bij een overleden vrouw te controleren indien vrouwen soms wel en soms niet bij de begrafenis aanwezig mogen zijn? Nieuw voor ons is ook dat de stichting in 1642 van een aparte Oost-Europese joodse begraafplaats in Muiderberg niet het gevolg van bewuste uitsluiting van de kant van Portugese joden zou zijn (pagina XVII). Er bestond voor de oprichting van een asjkenazische begraafplaats in Muiderberg volgens Hagoort een praktische reden, te weten gebrek aan ruimte in Ouderkerk aan de Amstel. Een uitdagende stelling die wellicht via aanvullend onderzoek om herbevestiging vraagt. Het afsluitende hoofdstuk heeft betrekking op de eerste helft van de 20ste eeuw en in het bijzonder 1940-1945. Door de begraafplaats als uitgangspunt te nemen en daar omheen verhalen en anekdotes te vertellen, is het een ijzersterk hoofdstuk geworden. Beth Haim is voor een standaard werk opvallend vlot geschreven en het materiaal dat aan de orde komt, is buitengewoon boeiend. Door een ruime context te hanteren komen vele onderwerpen aan de orde. De inhoudsopgave met de zeven streng chronologische hoofdstukken en de vele vaak gekozen literaire ondertitelingen maakt min of meer duidelijk wat er binnen een hoofdstuk allemaal aan de orde kan komen. Bijvoorbeeld Slaaf Elieser in hoofdstuk I, Onenigheid over

zitplaats in II, Zwevende beenderen in III, nog een keer Slaven in IV, Ontevreden vrouwen in V, Kleine lettertjes in VI en Bewaarder Vega in VII. Het boek heeft naast de wetenschappelijke invalshoek iets anekdotisch, te veel historische voorvallen waardoor de grote lijnen niet meer terug te vinden zijn. Denk bij grote lijnen aan de ontwikkeling en verandering van de rol van vrouwen begrafenisverenigingen, toelatingsbeleid of begrafenisrituelen. Drie bijlagen, honderden noten, een lijst van bronnen, van geraadpleegde literatuur en een register op namen compenseren het ontbreken van een zakenregister niet. Zo vinden wij onze namen terug in het namenregister; leuk maar er in ons geval nauwelijks toe doend. Liever zien we dat woorden als grafdelver, boetes, stuiververeniging, discriminatie of mulat via het zakenregister vlot in de tekst te traceren zijn. Maar de conclusie is en blijft, dat het boek een prachtige bijdrage levert aan de funeraire cultuur in Nederland.

Jannes H. Mulder en Rita Hulsman

L. Hagoort, *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel. De begraafplaats van de Portugese Joden in Amsterdam 1614-1945* (Hilversum: Verloren, 2005, ISBN 90 6550 861 9, 425 blz., € 34,00)

Tocht langs Ermelose begraafplaatsen

Op 28 juli was ik aanwezig bij de overhandiging van het eerste exemplaar van de *Begraafplaatsfietsroute* door Ermelo aan Leon Bok. De aanbidding geschiedde op het zendingskerkhof aldaar. Van samensteller Gert Hofsink kreeg ik zijn boek *Welk een rustig plekje*.

Thuis gekomen begon ik meteen te lezen. Meestal bereid ik me er als insider op voor dat je door de bekende stof moet lezen van het verbod op het begraven in kerken sinds 1829 enzovoorts. Hofsink doet dit niet. In zijn boek begint de schrijver te vertellen over alle nieuwe activiteiten in de uitvaartwereld van de laatst jaren zoals uitvaartfotografie, stille toch-

ten en rouwen op internet. Daarna vervolgt Hofsink met de verschillende gebruiken bij de katholieke, joodse en protestante begrafenis.

Daarna krijgt natuurlijk de Veluwe rouwrituelen de nodige aandacht. De geschiedenis komt eigenlijk bij iedere type begraafplaats aan bod. Want Ermelo heeft nogal wat dodenakkers binnen de gemeente grenzen namelijk tien stuks en nog tientallen grafheuvels en urnenvelden. Al deze rustplaatsen worden uitgebreid en op een prettig leesbare manier beschreven. Zo vertelt hij over het zendingskerkhof en de nieuwe begraafplaats van psychiatrisch ziekenhuis Veldwijk waar Wilhelmina van Gogh, zus van de beroemde schil-

der, begraven ligt. Hofsink eindigt zijn boek met een verklaring van de meest voorkomende doodsymboliek.

Welk een rustig plekje is een goed en leesbaar boek met veel foto's van de verschillende begraafplaatsen en de personen die daar begraven zijn. Met de fietsroute is het een waardevolle gids als u in Ermelo bent.

Wim Vlaanderen

G. Hofsink, *Welk een rustig plekje. Begraafplaatsen in Ermelo* (Ermelo: uitgave in eigen beheer, ISBN 10: 9090198660, ISBN: 13: 9789090198668, 128 blz., € 15,00)

Sij siet geleertheit aan noch deught

'Het Stille Hofje' is een toepasselijke naam voor de uit 1904 daterende begraafplaats van Den Dolder. Wie ter plaatse niet bekend is, merkt de tussen twee huizen liggende ingang niet op. Verborgens, vergetens, vergaans. Zo zag de toekomst eruit voor deze dodenakker nadat er eind jaren tachtig van de 20ste eeuw geen nieuwe graven meer werden uitgegeven. Bij tijd en wijle onderhielden vrijwilligers de begraafplaats, maar door het ontbreken van een duurzame aanpak zette dat geen zoden aan de dijk. Maar nu is er dankzij de Stichting Het Stille Hofje een gedegen plan voor herstel en instandhouding. De uitvoering rust op de schouders van vrijwilligers, waartoe ook de beide rondleiders Mieke van der Ploeg en Marinus van den Brink behoren. Met meeslepend enthousiasme vertelden ze tijdens de excursie op 23 september over 'hun' begraafplaats.

Blikvanger op de gemeentelijke begraafplaats Brandenburg in Bilthoven is de achthoekige aula met koepeldak, tegenover de ingang. Het oudste deel van de begraafplaats dateert uit 1900. De aula verrees in 1927 op de eerste uitbreiding. Bij een verbouwing in 1974, waarbij de buitenmuren werden gesloopt, bleek uit de vondst van een matras en oude kranten dat de ruimte tussen binnen- en buitenkoepel tijdens de Tweede Wereldoorlog als onderduikplaats fungeerde.

In de aula zorgen de glas-in-lood stroken, gemaakt door glazenier Jan van Kleef uit Utrecht, voor een sfeervolle lichtinval. In de glazen lezen we: 'De doot die spaart noch soete jeught/ noch gemelicken ouderdom/ sy maakt den mond des reedners stom:/ en siet geleertheit aan noch deught'.

Beheerder S. Bos voerde het gezelschap langs het stenen lijkenhuis, gebouwd in de jaren dertig, gemoderniseerd in 1948. Nu wordt het gebouw gebruikt als berging, in afwachting van een nieuwe bestemming. Maar als het Terbinth-gezelschap het lijkenhuis betreedt, en de granito snijtafels beziet waar dokter J. Zeldenrust volgens onze gids sectie heeft verricht, pleiten enkele aanwezigen vurig voor behoud van het lijkenhuis inclusief de snijtafels als een uniek stukje funeraire cultuur. Tijd voor een discussie over de voor- en nadelen van herbestemming als columbarium of behoud als funerair relict ontbreekt.

Op de strakker opgezette laatste uitbreiding uit 1956 ligt een gedeelte voor parochianen van de Sint Laurenskerk,

die eind 2006 wordt gesloten. Of dit gewijde stuk grond dan zonder meer als algemeen deel in gebruik genomen kan worden? Op die vraag heeft niemand van de aanwezigen een afdoend antwoord.

Als laatste stond de godsakker van de Evangelische Broedergemeente te Zeist, ook wel hernhutters genaamd, op het programma. De rondleiding begon voor Slot Zeist, waar in 1745 de Amsterdamse koopman en hernhutter Cornelis Schellinger neerstreek. De geloofsgenoten die hij om zich heen verzamelde, wilden op hun eigen manier en op een eigen plek hun doden begraven. De eerste begravingen in 1747 en 1748 hadden 's avonds in stilte plaats in de rozentuin van het slot. Dat wekte argwaan bij de gereformeerden. Wat gebeurde daar in het donker zonder dominee erbij? Een in 1750 ingestelde onderzoekscommissie kon geen onrechtmatigheden ontdekken, waarna niets het inrichten van de godsakker in de weg stond.

De hernhutters spreken van godsakker: de akker waarin de mens als een zaad wordt gezaaid om op de dag van de opstanding te ontkiemen. Ruimen is daarom verboden. De graven liggen in rechte rijen, op elk graf een kleine zerk met enkele summiere gegevens. Het zijn gelijkvormige stenen, want na de dood is iedereen gelijk. Hernhutters krijgen een witte begrafenis: baar, laken, kist, bloemen - alles is wit. Een bijzonder ritueel heeft op Paasmorgen plaats. Voor de zon opkomt verzamelen de broeders en zusters zich op de godsakker. Na zonsopgang worden alle namen van de doden genoemd, waarna het feest van de

opstanding wordt gevierd. Onze gids, de heer A. Vellekoop van Stichting 't Gilde Zeist, voerde de excursiegangers vervolgens langs de gebouwen van het Zuster- en Broederplein en wist onderweg talloze wetenswaardige verhalen en smakelijke anekdotes te vertellen over de zusters en broeders.

Rita Hulsman en Jannes H. Mulder

Begraafplaats hernhutters te Zeist

Funeraire reis door Zuid-Engeland & Londen.

Tijdens deze zesdaagse reis onder leiding van Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit was Londen ons hoofddoel. Daar werden we ingewijd in de London Way of Death. Leden van het vorstenhuis en beroemdheden zijn van oudsher bijgezet in de Westminster Abbey. Bunhill Fields is het enig overgebleven voorbeeld van een begraafplaats uit de 17de eeuw.

Na het sluiten van de binnenstedelijke kerkhoven werden begin 19de eeuw zeven commerciële begraafplaatsen gesticht. Deze 'Magnificent Seven' waren alleen betaalbaar voor de rijken. Na de Burial Act van 1852 werden ook gemeentelijke begraafplaatsen aangelegd, die betaalbaar waren voor iedereen; als voorbeeld daarvan bezochten we Hampstead. En nu 72 procent van de Britten zich laat cremeren, liet Golders Green Crematorium goed zien hoe anders er met asbezorging wordt omgegaan dan in Nederland.

Veel aandacht ging uit naar de 'Magnificent Seven'. Het unieke van deze reis was, dat ze alle zeven in het programma waren opgenomen. Begraafplaatsen voor de gegoede klasse, met gedenksteden, monumenten en bouwsels, die de eeuwige roem van de overledene moesten benadrukken. De bijbehorende teksten maakten duidelijk dat persoon in kwestie nimmer vergeten zou worden. Het zijn ware lusthoven geweest, deze begraafplaatsen. Parken waar hele families op de vrije zondag vertoefden en waar men kon wandelen en picknicken en kon genieten van het uitzicht over Londen, dit alles al of niet in de buurt van de geliefde. Maar de begraafplaatsen met al hun pracht en praal gingen uiteindelijk failliet. Om dat te voorkomen werden aanvankelijke plannen en regels soms nog bijgesteld en werden er ook goedkope graven uitgegeven, zodat soms wel zeven lagen diep begraven werd. In de loop van de tijd veranderden de lusthoven in Doornroosje-achtige, overwoekerde landschappen, zoals we ons dat in Nederland nauwelijks kunnen voorstellen. Naast symbolen van vergankelijkheid werd de vergankelijkheid benadrukt door brandnetels, braamstruiken en klimop in immense hoeveelheden. Wim Vlaanderen - reco en beco van de Terebinth - vroeg de deelnemers aan de reis wat hun visie is. Er zijn drie mogelijkheden; a. alles laten zoals het is en verder laten verwaarlozen, b. geleid verwaarlozen, dat wil zeggen, een teveel aan plantenwoekering wegnemen, zodat dat graftekens weer zichtbaar worden en meer niet, of c. het geheel restaureren.

Deze keuzes kun je ook vertalen naar Nederland. Een vraag om over na te denken.

Sommige van de begraafplaatsen zijn vrij toegankelijk voor publiek. Je ziet er mensen hardlopen of zonnebaden, of gewoon genieten van een rustig plekje in een woelige stad. Andere begraafplaatsen zijn alleen toegankelijk onder leiding van een gids, vaak enthousiaste mensen die uitputtend hun best doen om zoveel mogelijk te laten zien. Er zijn mensen die zich het lot van de begraafplaatsen aantrekken, georganiseerd in vriendengroepen. Soms uit oogpunt van geschiedenis en cultuur, soms uit oogpunt van de natuur of behoud van het enige stukje groen afvragen in hoeverre er in Nederland sprake is van een gedegen samenwerking binnen belanghebbende groepen.

Eén van de funeraire verrassingen die men ook kon bezoeken was 'het lijk in de kast'. Het betreft Jeremy Bentham, filosoof en geestelijk vader van het University College London, waar iedereen, ongeacht rang of geloof, kon studeren. Na de dood van Bentham is zijn skelet met stro omwikkeld in zijn eigen kleding gestoken, daarop is zijn hoofd - in was - geplaatst. Het zogenaamde auto-icon ofwel zelfbeeld staat nu ter bezichtiging in de gang van het college. Eén van de anekdotes vertelt dat Jeremy op deze wijze nog in een rolstoel, bijzondere vergaderingen bijwoont.

Het was een buitengewoon leerzame reis, perfect voorbereid en begeleid. Mensen die niet hebben deelgenomen aan de reis, maar die wel zijn geïnteresseerd, kunnen de zeer gedetailleerde reisgids kopen bij Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, via de website www.atelier-terrearde.nl

Ella Eefting

Sprookjesachtige blik op één van de 'Magnificent Seven'.

Agenda

31 maart

Algemene vergadering van Vereniging de Terebinth te Hilversum met excursie

15 april

Excursie Muiderberg

10 juni

Concerto in Memoriam in gedenkpark van begraafplaats & Crematorium Westerveld te Driehuis

26 t/m 28 juli

Herhaling driedaagse funeraire reis naar Aken-Keulen-Düsseldorf.

Informatie bij Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, telefoon: 040-2121791

of e-mail: terre.aarde@planet.nl

en web: www.atelier-terrearde.nl

22 september

Excursie Heemskerk en Beverwijk

Colofon

Terebinth

Jaargang XX nummer 4

December 2006

ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor Funeraire Cultuur, uitgave van Vereniging de Terebinth. Verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het abonnement kost personen € 19,50, elke huisgenoot € 8,- en organisaties € 60,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 19,50. Contributie overmaken op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rhenen. Na 1 juli is de helft van het bedrag verschuldigd. Van 1 december tot het einde van het jaar gratis. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen bij het Terebinthbureau. Losse nummers van Terebinth kosten € 2,50 per exemplaar plus verzendkosten.

Bestuur

Frank Keene (voorzitter):
023-5290919, 06-23455476,
keene@cisccon.nl

José Hageman (secretaris): 0183-633381, jjp.hageman@planet.nl

Yt Stoker: 020-6851817,
y.stoker@planet.nl

Terebinthbureau

Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rhenen, 0317-616072, hendrik.van.laar@hetnet.nl
Website: www.terebinth.nl

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur, waarnemend eindredacteur), Bartho Hendriksen, Rita Hulsmann, Bouke Jagt en Bert Pierik (fotoredacteur).

Overnemen van artikelen en foto's alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactieadres

Wim Cappers, Graslaan 56, 6833 CK Arnhem, 026-3210603.
w.cappers@planet.nl

Advertenties en inlegvellen

Wim Cappers: 070-3861256.

Kopij

De inleverdata van kopij in 2007 zijn 19 januari, 20 april, 22 juni en 19 oktober. De nummers verschijnen op 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Fotoverantwoording

Rindert Brouwer (63), Wim Cappers (57), Bouke Jagt (56), Jannes Mulder (51), Teun Oosterbroek (58), Bert Pierik (49, 62, 64), Reint Wobbes (52-53).

Monument voor het ongedoopte kind op katholieke begraafplaats te Hellendoorn.